

УДК 159.922.27:316.6:001 “18-19”

Олеся ПОСВІСТАК,

кандидат історичних наук,

Хмельницький національний університет, м. Хмельницький

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї ЯК ГАЛУЗІ НАУКОВИХ ЗНАТЬ У ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯХ

У статті на основі аналізу наукових джерел та літератури прослідковано роль соціально-політичних та економічних чинників у становленні психології сім'ї як галузі наукових знань. Установлено, що найбільш суттєво вплинули політичні революції, дві світові війни та економічні перетворення: промислова революція ХІХ ст. та індустріалізація. Змінивши структуру суспільства, вони модифікували саму сім'ю, ставши тією контекстною силою, яка дала поштовх психологічним дослідженням сім'ї. Доведено, що саме вони визначили географію та темпи вивчення проблем психології сім'ї.

Ключові слова: *психологія сім'ї, психотерапія, нуклеарна сім'я, патріархальна сім'я.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Розуміння закономірностей становлення психології сім'ї як галузі наукових знань передбачає врахування контексту, в якому відбувалося її зародження та розвиток. Варто брати до уваги те, що не тільки внутрішні процеси формували її характер, а й суттєве значення мали зовнішні впливи. Політичні перетворення та економічні зміни, модифікуючи сім'ю, стимулювали психологічні дослідження в цій галузі. З урахуванням цього розуміння логіки становлення психології сім'ї як наукової галу-

зі потребує не тільки вивчення ідей та теорій, а й історичного контексту, в якому працювали науковці, які створювали ці теорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Проблемою зміни сім'ї під впливом історичних трансформацій займалися багато вчених. Серед них, у першу чергу, можна виокремити таких: І. Кон, С. Гавров, Р. Зідер, Е. Гіденс, Т. Парсонс, Е. Берджесс та ін. [4]. Вплив історичних подій на розвиток психологічних досліджень вивчали історики психології, наприклад, Д. Шульц та С. Шульц, А. Петровський та ін. [8; 9]. Проте вплив соціально-політичних та економічних перетворень на становлення психології сім'ї в науковій літературі висвітлено недостатньо, що і зумовило вибір мети статті.

Метою статті є дослідження соціально-політичних та економічних чинників формування психології сім'ї як наукової галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукових джерел та літератури дозволяє зробити висновок про те, що найбільш суттєво вплинули на становлення психології сім'ї політичні революції кінця XVIII – середини XIX ст. та початку XX ст.; дві світові війни та економічні перетворення: промислова революція XIX ст. та індустріалізація. Змінивши структуру суспільства, вони модифікували саму сім'ю, ставши тією контекстною силою, яка дала поштовх психологічним дослідженням сім'ї.

Революційні події кінця XVIII – початку XIX ст. привели до поширення ідей свободи та рівності, які досить швидко проникли із політичної сфери до сімейної і кардинально змінили подружні та дитячо-батьківські стосунки. Європейська сім'я цього часу була авторитарно-патріархальною. На хвилі загального революційного піднесення боротьби за рівність і свободу, у 1792 р., О. де Гуж написала "Декларацію прав жінки і громадянки", в якій, окрім інших, підіймалася проблема врегулювання шлюбно-сімейних стосунків. Попри те, що незабаром О. де Гуж було страчено, а Декларацію заборонено, її поява дала поштовх до перегляду соціальних ролей чоловіка та жінки, у тому числі і в сім'ї. Принципи Французької революції привели до переосмислення також і дитячо-батьківських, і сиблінгових стосунків.

Відносини між батьком і сином визначалися концепцією свободи або її відсутності: якщо син продовжував жити зі своїми батьками після одруження, формувався вертикальний зв'язок у розширеній домашній групі й утворювалася авторитарна модель сімейних стосунків. Якщо ж син залишав батьківський дім, тоді вступала в дію ліберальна модель, яка характеризується утвердженням незалежності індивіда. Для ліберальної моделі не є цінністю неперервність сімейної групи, її продовження. По суті, утворювався новий для XIX ст. тип сім'ї – сім'я нуклеарна.

Стосунки між братами почали визначатися ідеєю рівності або нерівності, що реалізовувалося шляхом спадкування: якщо майно батьків ділиться, то це створює відносини рівності між братами. Якщо механізм успадкування передбачає неподільність спадщини і виключає всіх братів, окрім одного, це передбачає прийняття ідеалу нерівності [6].

Крім політичного чинника, суттєво вплинув на зміну сімейних стосунків і економічний: промислова революція та перехід до машинної праці сприяли поширенню міського способу життя, завдяки якому шлюб перестав бути наслідком економічних мотивів і зникла необхідність контролювати спадкове володіння землею або обробляти земельний наділ сім'єю; індустріалізація сприяла поширенню нуклеарних сімей, що, у свою чергу, привело до зростання емоційного індивідуалізму та укладення шлюбу на основі особистого вибору; відбулася зміна економічних основ укладення шлюбу на емоційні. Усе це збігається із розвитком психологічних досліджень, у межах яких розпочалося вивчення окремих проблем сім'ї та зародилася психотерапія, у руслі якої була сформульована ціла низка теорій, які становлять теоретичну основу психології сім'ї.

Окреслені процеси стосуються переважно Європейського континенту. Проте подібний стан справ спостерігався і в США.

Іншим ключовим історичним періодом для становлення психології сім'ї став початок XX ст. У цей час Європа пережила низку потрясінь: розпад імперій, революції, громадянські війни тощо; але найважчим випробуванням виявилася Перша світова війна, яка завдала удару по всіх сферах, змінивши розстановку сил і в сім'ї. З утворенням нової

держави – СРСР і еволюція сім'ї, і дослідження психології шлюбно-сімейних стосунків у Радянському Союзі стали різко контрастувати із роботою вчених у США та країнах Європи: власне, саме в цих країнах найбільш активно розроблялися наукові концепції, які привели до становлення психології сім'ї.

У першій половині ХХ ст. переважаючим типом сім'ї в Європі та Америці стала нуклеарна сім'я, заснована на емоційних зв'язках. Перша світова війна ще більше похитнула владу чоловіка в сім'ї, оскільки жінки за роки війни набули досвіду виживання, навчившись доглядати за домом та дітьми і, паралельно, працювати на виробництві, тому після війни вони склали чоловікам серйозну конкуренцію в усіх сферах [4, с. 209 – 210]. Водночас, у післявоєнний період виявився під загрозою батьківський авторитет. У цей же час уже почав “підіймати голову” феміністичний рух, який “захитав” нуклеарну сім'ю.

Як бачимо, соціально-політичні перетворення початку ХХ ст. привели до потреби створення інституцій, які би сприяли вирішенню проблем сім'ї, оскільки впоратися самостійно було досить складно. У першій половині ХХ ст. створюються заклади, у руслі діяльності яких проблеми психології сім'ї зацікавили фахівців з психічного здоров'я. Після Першої світової війни в більшості міст Західної і Центральної Європи була сформована мережа установ соціального забезпечення, яка поставила багато сімей під систематичний нагляд. Соціальні служби виростили з благодійних рухів, що існували у Великобританії і США в кінці ХІХ ст., а практика ХХ ст. привела до формування особливо актуального попиту на них. Крім обслуговування базових потреб в їжі, одязі і даху, соціальні працівники намагалися полегшувати емоційний дистрес у сім'ях своїх клієнтів і компенсувати соціальні впливи. Соціальні працівники відвідували клієнтів у їх будинках, щоб визначати їх потреби і запропонувати допомогу у вирішенні проблем неблагополучних шлюбів і труднощів у вихованні дітей [7, с. 52]. Активно працюючи із сім'ями, соціальні працівники одними із перших помітили прямий зв'язок ступеня емоційної пов'язаності між членами сім'ї із їх здатністю до виживання і розвитку [7]. Із 1919 р. у Відні відкриваються дитячі реабілітаційні клініки, в яких, окрім лікаря,

працював соціальний працівник і психолог. Суспільний запит щодо створення такої клініки виник у зв'язку з появою потреби у профілактиці правопорушень серед дітей та підлітків. Робота з дітьми показала, окрім іншого, зв'язок тих проблем, які виникають у дітей, із ситуацією в сім'ї, і, як наслідок, проводилася робота не тільки з дитиною, а і з членами її сім'ї.

Водночас у США умови для вивчення і лікування психологічних проблем дитинства у першій половині ХХ ст. були більш сприятливіми, ніж у Європі, тому тут значно швидше відкрилися заклади, працівники яких у процесі роботи з дітьми зробили висновки про вирішальний вплив комплексу соціальних і сімейних чинників на появу проблем у дітей.

На початку ХХ ст. сім'єю зацікавилися також учені США, які вивчали етіологію шизофренії, зокрема, Г. Салліван. У 1930-х рр. значну увагу сім'ї приділив американський психіатр і психотерапевт українського походження Н. Аккерман. У результаті проведених досліджень він першим заговорив про необхідність розуміння сім'ї як цілісної одиниці. У 1937 р. була надрукована його стаття "Сім'я як соціальний і емоційний осередок" [1], в якій визначалася роль сім'ї як емоційного середовища, що обумовлює ранній розвиток дитини. Н. Аккерман був широко визнаний як піонер у своїй галузі, і саме йому приписують розробку концепції сімейної психології [12].

Слід також звернути увагу на той факт, що відкриття у сфері акушерства та гінекології привели до зростання кількості фахівців – консультантів з питань подружніх сексуальних стосунків [7]. У 1930 р. в Лос-Анжелесі за ініціативи біолога П. Попіноу створено Американський інститут сімейних відносин, у 1931 р. в Нью-Йорку Ханна та Абрахам Стоун відкрили клініку, в якій вперше почали медичні консультації подружжю. У 1933 р. за ініціативи Е. Мад у Філадельфії створюється "Центр шлюбного консультування". Е. Мад з початку 1930-х рр. займалася створенням програми планування сім'ї і в її контексті звернула увагу на необхідність у діяльності психологічної служби.

У 1938 р. створено першу професійну організацію, діяльність якої зосереджується виключно на дослідженні проблем сім'ї, – Національ-

ну раду з питань сімейних стосунків (NCFR). Її учасники того ж року провели у Нью-Йорку першу конференцію, присвячену сімейним стосункам [11]. У 1942 р. створено Американську асоціацію подружньої і сімейної психотерапії – першу професійну організацію, яка встановила стандарти для сімейних консультантів.

Отже, процеси еволюції сім'ї від розширеної патріархальної до нуклеарної, які розпочалися в XIX ст., у першій половині XX ст. під впливом історичного контексту продовжилися, і навіть почали прослідковуватися тенденції до підриву ролі нуклеарної сім'ї в житті індивіда під впливом політичних потрясень перших десятиліть XX ст. Жінки зайняли конкуруючі позиції стосовно до чоловіків, авторитет батьківської влади похитнувся. Водночас зросла кількість категорій дітей, які потребували соціального захисту. За таких умов зросла потреба у роботі соціальних служб, дитячих клінік, які б надавали допомогу сім'ї. Саме їх працівники звернули увагу на роль сім'ї в житті індивіда.

У 1930-х рр. центр роботи із сім'єю переміщується з Європи до США: у зв'язку з фашистською загрозою багато дослідників змушені емігрувати. Серед них А. Адлер, К. Хорні, К. Левін та інші. За таких обставин у США відкриваються перші клініки та консультативні центри, працівники яких надають шлюбним партнерам консультації з приводу контрацепції, статевого виховання тощо. Саме в цих закладах уперше звертається увага на необхідність у діяльності психологічної служби у справах сім'ї.

Друга світова війна ще більше дестабілізувала сім'ю і сприяла зростанню психологічних досліджень проблем шлюбно-сімейних стосунків, що, у кінцевому рахунку, привело до її оформлення в окрему галузь. В умовах, коли чоловіки повернулися з фронту з фізичними недугами і психологічними проблемами, жінки під тягарем важкої праці набували чоловічих рис характеру і поведінки, а діти, швидко подорослішавши, навчилися нести відповідальність за себе та сім'ю, авторитет чоловіка та батька знову похитнувся. В умовах нестачі житла сімейне життя протікало під наглядом сусідів, а комунальна спільнота стала моделлю розширеної сім'ї в СРСР. Набули розповсюдження неповні сім'ї. У країнах Європи та США вже можна було спостерігати

сім'ї, засновані на рівності партнерів, і сім'ї із більш-менш вираженим домінуванням жінки [4, с. 240 – 242]. Членам сім'ї доводилося виробляти нові патерни взаємодії, оскільки за умов трансформованої соціальної реальності старі втратили свою ефективність.

За таких умов сім'я потребувала кваліфікованої фахової допомоги, що, логічно, сприяло розвитку психології взагалі, та сімейної зокрема. Проте в СРСР психологія перебувала під ідеологічним пресингом, переживши два так звані “великих переломи”: перший – у 1936 р., пов'язаний із розгромом педології та психотехніки [8, с. 17–23], другий – у 1950 р., коли на об'єднаній науковій сесії АН і АМН СРСР, присвяченій ученню І. П. Павлова (“павловська”), була висловлена ідея, згідно з якою психологію слід замінити фізіологією вищої нервової діяльності, а отже, ліквідувати [8, с. 28–30]. Аж в 1960-х рр. виходять перші дослідження проблем сім'ї, наскрізь пронизані ідеологічними штампами.

У цей час починається інтенсифікація психологічних досліджень у США. Участь у військових діях американських громадян породила потребу надання їм психологічної допомоги, що стимулювало розвиток психології. Серед іншого звертається увага і на сімейну проблематику [9]. На фоні загального піднесення психологічних досліджень активно розвивається і проводиться дослідження проблем сім'ї та становлення сімейної психотерапії, у межах якої було зроблено чимало відкриттів, які лягли в основу психології сім'ї.

Міністерство оборони США залучило соціолога Р. Хілла до допомоги сім'ям адаптувати солдатів до повоєнного життя. Грунтуючись на моделі сімейного процесу Е. Берджесса, Р. Хілл розробив теорію сімейного стресу [14, с. 43, 44]. Представники функціоналізму Т. Парсонс і Р. Бейлс (1955) розробили теорію диференціації сімейних ролей [13], яка була якраз на часі, адже Друга світова війна розмила межі соціальних ролей шлюбних партнерів, дітей та батьків і в повоєнний період це призвело до труднощів у сімейній взаємодії.

На початку 50-х рр. шість науково-дослідних центрів з психіатрії в різних частинах США почали проводити роботи щодо дослідження сім'ї. Дослідження ніяк не координувалися, тому схожість отриманих результатів стала цілковитою несподіванкою для директорів

цих центрів, які зібралися на національній конференції з проблем сім'ї в Чикаго в березні 1957 р. У п'яти центрах увага була зосереджена на вивченні сімейних факторів у розвитку шизофренії. Г. Бейтсон, Д. Джексон, Д. Вікленд, Дж. Хейлі, а пізніше В. Сатірі і П. Вацлавік займалися в Інституті досліджень психіки (Пало-Альто, Каліфорнія) характером комунікативних зв'язків між хворими на шизофренію і їх сім'ями. Т. Лідз очолював у Балтиморі, а потім в Ельському університеті (Нью-Хейвен, Коннектикут) групу з проблем шизофренії. К. Вітакер і Т. Малоун вивчали хворих з шизофренією і їх сім'ї в Атланті, штат Джорджія. М. Боуен вів роботу по шизофренії в Канзасі, а з 1954 р. – у Національному інституті охорони здоров'я у Вашингтоні. А. Шефлен і пізніше І. Надь і С. Мінухін уперше почали дослідження сімей шизофреніків у Філадельфійському центрі виховання дітей та Темпльському університеті (Філадельфія). Шостий науково-дослідний центр – Інститут сім'ї імені Н. Аккермана був заснований у Нью-Йорку дитячим психіатром Н. Аккерманом.

За роки, що минули після конференції 1957 р., у США розвинувся цілий “сімейний рух”. Щороку по всій країні влаштовуються конференції і симпозиуми. Публікується література, спеціалізовані журнали друкують матеріали про останні дослідження у сфері теорії сім'ї. Найбільш авторитетним науковим виданням “сімейного руху” є журнал “Сімейний процес”, заснований у 1962 р. Н. Аккерманом і Д. Джексоном; тривалий час він виходив під редакцією Дж. Хейлі. Авторитетними виданнями є “Журнал подружньої і сімейної терапії”, “Журнал сімейних відносин” [2, с. 59–61].

Відкрилося безліч дослідницьких, лікувальних навчальних центрів, у межах роботи яких відбуваються психологічні дослідження сім'ї, проводиться психотерапевтична та психіатрична робота з сім'ями і в яких готуються сімейні психологи та психотерапевти.

Так, у 1961 р. у Нью Йорку запрацював уже згадуваний Інститут сім'ї імені Н. Аккермана, у 1968 р. за ініціативи Ч. Крамера у Чикаго відкрили Інститут сім'ї, у 1969 р. у Каліфорнії Г. Бейтсон та Д. Джексон заснували Інститут психічних досліджень, у 1973 р. у Нью-Йорку – Центр вивчення сім'ї, у 1975 р. за ініціативи М. Боуена –

Джорджтаунський центр сім'ї, який з 1990 р. носить ім'я свого засновника, у 1976 р. – Кембриджський інститут сім'ї, у 1977 р. відкриваються Вестчестерський інститут сім'ї, Х'юстонський Галвестонський інститут, Американська академія сімейної психотерапії, у 1978 р. – Центр короткотермінової сімейної терапії в Мілуоці тощо.

У США діє три організації, які об'єднують сімейних психологів і терапевтів: Американська асоціація подружньої і сімейної терапії (ААМФТ), Національна рада з сімейних стосунків (NCFP), Американська асоціація сімейної терапії (АФТА). Аж у 1986 р. була створена Міжнародна асоціація консультантів з питань шлюбу і сім'ї (IAMFC) [3].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Висловлені аргументації дають змогу стверджувати, що соціально-політичний та економічний контекст визначив географію, темпи та вектори вивчення проблем психології сім'ї. Політичні та економічні чинники, трансформували саму сім'ю, стимулювали її дослідження. Якщо в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. центром окремих досліджень психології сім'ї була Європа і особливо плідно працювали вчені Російської імперії, то історичний контекст ХХ ст. (революційні перетворення, світові війни і становлення тоталітарних режимів у Європі) перенесли центр досліджень у США. Саме там після Другої світової війни особливо інтенсивно проводилася практична робота з вивчення сім'ї у різних галузях психології, відбулося становлення сімейної психотерапії і формування теоретичного фундаменту психології сім'ї. Становлення психології сім'ї як окремої наукової галузі розпочалося у 1950-х рр. у США. Свідченням цього є відкриття цілої низки дослідницьких, лікувальних навчальних центрів; організація конференцій та видання періодичних видань з психології сім'ї. На Європейському континенті через окреслені причини ці процеси відбувалися значно повільніше. Наприклад, у СРСР клініко-психологічні дослідження психології сім'ї починаються з середини 1970-х рр., соціально-психологічні – з 1980-х рр., а системні – з 1990-х рр.[5]. Початок дослідження психології сім'ї у німецькомовних країнах Європи пов'язують із 1980-ми рр. [10]. З огляду на це цілком очевидно є пряма залежність наукового розвитку від соціально-політичного й економічного контексту.

Список використаної літератури

1. Аккерман Н. Семья как социальная и эмоциональная единица / Н. Аккерман // Семейная психотерапия : хрестоматия. – СПб : Питер, 2000. – С. 17–27.
2. Бейкер К. Г. Система охраны психического здоровья в США / К. Г. Бейкер // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 53–63.
3. Глэддинг С. Психологическое консультирование / С. Глэддинг [пер. с англ. А. Можаяев]. – 4-е изд. – СПб : Питер, 2002. – 736 с. : ил.
4. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX в.) / Р. Зидер. – М. : Владос, 1997. – 302 с.
5. Лидерс А. Г. Психологическое обследование семьи / А. Г. Лидерс. – М. : Издательский центр “Академия”, 2006. – 432 с.
6. Минеева О. А. Фамилистика. Обзор научных представлений о семье / О. А. Минеева, А. Г. Лидерс // Социальный психолог. – 2011. – № 1. – С. 19–59.
7. Николс М. Семейная терапия: концепции и методы / М. Николс, Р. Шварц [пер. с англ. О. Очкур, А. Шишко]. – М. : Эксмо, 2004. – 960 с.
8. Петровский А. В. Психология в России: XX век / А. В. Петровский. – М. : Изд-во УРАО, 2000. – 312 с.
9. Шульц Д. П. История современной психологии / Д. П. Шульц, С. Э. Шульц. – СПб : Изд-во “Евразия”, 2002. – 532 с.
10. Bodenmann G. Positionsbestimmung in der Paar- und Familienpsychologie / G. Bodenmann // Zeitschrift für Familienforschung. – 2006. – 18. Jahrg., Heft 2. – S. 148 – 170.
11. NCFR History [El. resource] // Access mode: <https://www.ncfr.org/history> (23.08.2016). – The name of the screen.
12. Skinner P. Nathan Ward Ackerman – Pioneers field of family psychology, Founds institute to study the family [Electronic resource] / P. Skinner // Access mode: <http://psychology.jrank.org/pages/7/Nathan-Ward-Ackerman.html> (25.08.2016). – The name of the screen.
13. Parsons T. Family Socialization and Interaction Process / T. Parsons, R. Bales. – Psychology Press, 1956. – 422 p.
14. The Wiley-Blackwell Handbook of Family Psychology / Edited by J. H. Bray and M. Stanton. – Blackwell Publishing Ltd, 2009. – 788 p.

Рецензент – доктор психологічних наук, доцент Олександренко К. В.

Стаття надійшла до редакції 9.06.2016

Посвистак О. А. **Социально-политические и экономические предпосылки становления психологии семьи как отрасли научных знаний в XIX–XX вв.**

В статье на основе анализа научных источников и литературы прослежена роль социально-политических и экономических факторов в становлении психологии семьи как отрасли научных знаний. Установлено, что наиболее существенное влияние оказали политические революции, две мировые войны и экономические преобразования: промышленная революция XIX в. и индустриализация. Изменив структуру общества, они модифицировали саму семью, став той контекстной силой, которая дала толчок психологическим исследованиям семьи.

Ключевые слова: психология семьи, психотерапия, нуклеарная семья, патриархальная семья.

Posvistak O. A. **Socio-political and economical preconditions of formation of psychology of the family as a field of scientific knowledge in the XIX–XX centuries**

The impact of social, political and economical factors on the formation of psychology of the family as a field of scientific knowledge is investigated in the article on the base of the analysis of scientific sources and literature. It is determined that political revolutions of the late XVIII – mid- XIX century and early XX century; two world wars and economic transformations: the industrial revolution of the XIX century and industrialization had the most significant impact. Having changed the structure of society, they modified family itself, becoming the contextual force that gave the impetus to psychological researches of the family. It is proved that they have determined geography, pace and vectors of family psychology problems studying.

It is determined that European scientists, mostly psychiatrists have established studying of psychology of the family; but political events of the first half of the twentieth century led to the shift of research from European countries to the USA. It is proved that establishment of psychology of the family as a separate scientific field started in the 1950s in the USA. The evidence of this fact is the discovery of number of researches and medical training centers; organization of conferences and publishing of periodicals

on the issues of psychology of the family. It is found that in Europe these processes occurred much more slowly: clinical and psychological researches of the psychology of the family started in the USSR in the mid-1970s, socio-psychological – in the 1980s, and systematic – from 1990s. The beginning of studying of psychology of the family in German-speaking European countries – Germany, Austria and Switzerland is associated with the 80s of the twentieth century. The conclusion of direct dependence of scientific development on the socio-political and economic context is made.

Keywords: *psychology of the family, psychotherapy, nuclear family, patriarchal family, social and political context, industrialization.*